

ОТНОСНО СЪЩЕСТВУВАНЕТО НА ИГЛОЛИСТЕН ПОЯС ПО СЕВЕРНИТЕ СКЛОНОВЕ НА ЕЛЕНО-ТВЪРДИШКА ПЛАНИНА В МИНАЛОТО

Галин Петров

ABOUT THE EXISTENCE OF CONIFEROUS BELT ON NORTHERN SLOPES OF ELENO-TVARDISHKA MOUNTAIN IN THE PAST

Galin Petrov

Abstract: Some evidences for existence of coniferous belt on northern slopes of Eleno-Tvardishka Mountain are presented in the article. They have toponymic nature. Names of different geographical objects located in this part of Bulgaria are evidences for existence of coniferous belt in historical aspect, probably 200–250 years ago.

Key words: coniferous vegetation, Holocene, historical changes, Eleno-Tvardishka Mountain.

Растителната покривка е един от най-динамично променящите се компоненти на ландшафта. Факторите за такива промени могат да бъдат от различен характер – климатични вариации, навлизане на нови инвазивни видове, между-видова борба, човешката дейност и др. Палеогеографията на отделните растителни видове, съобщества и на различните екологични типове растителност е пряко свързана с развитието на ландшафтите на територията на нашата страна.

Формирането на иглолистен пояс в повечето от планините на територията на България е станало по време на холоценовия климатичен максимум, наречен още климатичен оптимум [Пановска, Х. 1993, с. 38–39]. Той е с продължителност около 1 хилядолетие – преди 5450–4450 г.

Това обаче се отнася най-вече за планините в Южна България. По това време в Средна Стара планина са се разполагали **смесени широколистни гори**, което се доказва от палинологичните изследвания. В тях първоначално са доминирали бряст (*Ulmus*) и липа (*Tilia*), изместени постепенно от дъбовете (*Quercus*). Сравнително широкото разпространение са имали планинският ясен (*Fraxinus excelsior*) и яворът (*Acer*). Предполага се, че леската (*Corylus*) е участвала не само като подлес, но е образувала и самостоятелни съобщества. На местата с благоприятни за тях условия са били представени и бук (*Fagus*), бреза (*Betula*) и обикновен габър (*Carpinus betulus*) [Filipovitch, L., Petrova, M. 1995, p. 19–25].

Непосредствено след климатичния оптимум, през климатичната епоха суббореал (4450–2450 г. ВР) започва чувствително захлаждане, което съвпада с началото на бронзовата епоха. По време на т.нар. раннобронзова криофаза

климатичните елементи в умерените ширини достигат почти съвременни стойности. Най-чувствително понижение на средногодишните температури на въздуха е имало в интервала 4600–4200 г. ВР. Втората фаза на хладен климат е известна като ранножелязна. Тя започва от началото на желязната епоха 2900–2500 г. ВР и съвпада с горния суббореал. Климатът в Европа е бил хладен и влажен поради намаления темп на изпарението и увеличаване на валежите [Балтаков, Г., Кендерова, Р. 2003, с. 190–200].

Предполага се, че началото на човешкото въздействие върху планинските ландшафти у нас трябва да се отнесе именно към времето на суббореала – около 5000–4000 г. ВР.

През суббореалната епоха в Средна Стара планина по палинологични данни е отбелязана фаза на развитие на **иглолистно-габървите гори**. Основни дървесни видове в тях са били обикновеният габър (*Carpinus betulus*) и елата (*Abies*), на места с участието и на бук. Обикновеният габър е бил много по-разпространен в сравнение със съвременността, като неговата експанзия изтласква смесените дъбови гори към по-ниските хипсометрични нива [Filipovitch, L., Stefanova, I., Lazarova, M., Petrova, M. 1997, p. 15–39; Filipovitch, L., Stefanova, I., Lazarova, M., Petrova, M. 1998, p. 13–25].

Над този иглолистно-габърв пояс е бил формиран не много широк **пояс на иглолистните**. Като се има предвид, че в интервала 4000–2000 г. ВР елата формира иглолистен пояс в Средна гора, може да се предположи, че по това време тя е имала широко разпространение и в Средна Стара планина. Смърчът (*Picea abies*) също е бил представен в най-високите части на Стара планина. Той обаче е бил много по-широко разпространен в Западна Стара планина и на изток участието му намалява, така че не е достигал до високите части на Елено-Твърдишка планина. Вероятно отделните петна на разпространение са маркирали източната граница на ареала на този вид в Карпато-Балканската верига [Filipovitch, L., Petrova, M. 1995, p. 19–25].

След 2450 г. ВР започва климатичната епоха субатлантик. Характерно явление в повечето от нашите планини е инвазията на бука. В резултат на нея съществувалият в течения на няколко хилядолетия в Стара планина габърв пояс се разкъсва, а **иглолистният пояс в Стара планина и Средна гора изчезва**. Конкретно за Средна Стара планина тази букова експанзия започва малко преди началото на нашата ера. Разширяването на разпространението на бука е ставало в две направления – първо, той е станал доминиращ в габървия и елово-габървия пояс и второ, е започнал да измества доминиращата в иглолистния пояс ела. Елата, без да изчезва напълно, е била значително ограничена в разпространението си от бука [Filipovitch, L., Petrova, M. 1995, p. 19–25].

Относно произхода на бука и формирането на неговия ареал мненията на авторите не са единни. Някои го разглеждат като алохтонен инвазивен вид, докато други смятат, че буковите гори в Средна Стара планина са първобитни и девствени. Б. Стефанов отбелязва, че понастоящем този вид е в процес на изместване на ареала си в посока към по-високите части, паралелно с такова

и при дъба. Такова мнение се подкрепя и от други автори, които обвързват това с изместване и на долната граница най-вече под въздействието на обикновения габър. Б. Стефанов свързва тези процеси с „климатическа промяна, означена ... като процес на постепенно и прогресивно континентализиране” [Стефанов, Б. 1951, с. 42]. В противовес на това е мнението на Сл. Петров Л. Филипова и Ц. Дражева, че буквата експанзия е била поощрена от овлажняване и захлаждане на климата и първоначално е засегнала габъра и другите широколистни, тъй като е свързана най-вероятно с понижаване на долната граница на бука [Петров, С., Филипова, Л., Дражева, Ц. 1968. с. 185–215].

В публикация отпреди повече от 90 години Д. Йорданов проследява особеностите на растителните пояси в Западна Стара планина и също стига до заключението, че буквите гори изместват във височина иглолистните [Йорданов, Д. 1924, с. 100–102]. Това се потвърждава по-късно и от изследванията на А. Велчев, Р. Пенин за Берковска планина [Велчев, А., Пенин, Р. 1997, с. 153–163].

Мненията не са единни както за времето на деградация и изчезване на иглолистния пояс по северните склонове на Стара планина, така и за ролята на човека в този процес. Б. Стефанов смята, че дори в началото на историческия период господстващата растителност в нашите планини е била иглолистната и че разкъсването на иглолистния пояс е резултат преди всичко от човешко вмешателство започнало „може би най-много от преди 300 години”. [Стефанов, Б. 1946, с. 95–108] Той обобщава все пак, че заместването на иглолистните с широколистни е естествен процес, само силно ускорен поради човешкия фактор [Стефанов, Б. 1951, с. 43]. П. Чернявски и Л. Везев, изследвайки пасищата в Средна Стара планина и подкрепяйки проучванията си с поленови анализи, утвърждават, че горната граница на гората се е снижила и е обедняла на иглолистни видове поради антропогенна намеса [Чернявски, П., Везев, Л. 1952, с. 171–234].

В противовес на това мнение Сл. Петров, Л. Филипова, на основата на спорово-поленови анализи от Средна Стара планина (Златишко-Тетевенска планина), стигат до извода, че дори някога да е съществувал добре развит пояс на иглолистни гори, то това не е било в историческо време, а много по-рано и причините за деградацията му не са от антропогенен характер [Петров, С., Филипова, Л. 1974, с. 113–121].

Все пак в началото на ХХ век Д. Йорданов описва иглолистна ивица в Западна Стара планина с ширина от 50 до 200 m и в много редки случаи повече разположена на 1600–1700 m н.в. Явно тя е остатък от много по-широк и добре изразен иглолистен пояс. Съществувал ли е в историческо време такъв пояс и в Елено-Твърдишка планина и към кой момент можем да отнесем неговата деградация и заличаване?

В подкрепа на антропогенното въздействие като фактор за намаляване на иглолистните Н. Стоянов отбелязва, че в старите римски мини в Етрополска

Стара планина са използвани изключително само борови трупи като подпорен материал и това е в един район, в който сега е разпространен изключително букът [Стоянов, Н. 1950, с. 442]. Явно, освен чрез директното намаляване на горските площи, човекът е повлиял и върху видовия състав на растителността чрез изборна сеч, при която са изсичани само някои по-ценни дървесни видове.

Всъщност такива примери за изборна сеч могат да се посочат и за Еленско. С. Бобчев отбелязва, че първите къщи и хижи (колиби) при заселването на самия гр. Елена са били строени изцяло от елов дървен материал. Той е бил предпочитан най-вероятно заради по-лесната си обработка. В подкрепа на това е и фактът, че най-старата махала на града се е наричала Еловска. Такива постройки са съществували все още до 30-те години на XX век [Бобчев, С. 1938, с. 1–107]. Названието на село Илаков рът се извежда от „елов“, „елаков“. В началото на съществуването си е било наричано Елхов рът. Мийковска река понякога се отбелязва и като Борошица [Станев, Х. 2005, с. 172, 177, 256].

Тези факти насочват към идеята да бъдат потърсени топоними от северните склонове на Елено-Твърдишка планина и прилежащата част на Предбалкана, които да подсказват съществуването в близкото минало на иглолистен пояс или на ивица от иглолистни. Трябва да се подчертае, че сега съществуващите масиви от иглолистни в района са изкуствени, засадени основно през 60-те и 70-те години на XX век. Само тук-там по северните склонове на Елено-Твърдишка планина има съвсем малки петна от иглолистни или групи от няколко дървета, естествено развили се сред буковия пояс и силно угнетени от него. Все пак трябва да се отбележи, че по на изток, но вече в обхвата на Котленска планина съществува естествена елова гора, за опазването на която е създаден поддържащия резерват „Ардачлъка“ с площ 122,8 ha.

В настоящия доклад като източници на топоними са използвани топографските карти на района в мащаби 1:5000, 1:25 000 и 1:50 000. Данните за съответните географски обекти са представени в таблица 1, а тяхното местоположение – във фиг. 1.

Разбира се, трябва да се отбележи, че използваният подход крие някои слабости. Така например възможно е някои от топонимите да са със съвременен произход, да не носят историко-географска информация, а да отразяват наличието на иглолистни след тяхното изкуствено засаждане през втората половина на XX век.

Има вероятност някои от топонимите да са нанесени върху картите по аналогия с названия на съседни географски обекти, например „Боровец“ (за обекти 11 и 12) и „Трите ели“ (обекти 14 и 15 на фиг. 1).

Трябва да се внимава и с етимологията на съответния топоним. Спомената вече река Борошица върху всички топографски карти е отбелязана като Борушица. Това препраща към друг смисъл и внася несигурност в произхода на названието, поради което то не е включено в разглежданите обекти.

№*	Название	Географски обект	Надм. вис., m	Експозиция	Съвременна дървесна растителност
•	Елова могила	връх (възвишение)	740	–	бук
•	Боров дол	долина (дол) на първостепенен десен приток на р. Веселина	550–650	север	бук, дъб
•	Боров рът	връх	716	–	габър, бук, дъб
•	Илака	местност	600–633	изток-югоизток	бук
•	Елов чукар	връх	727	–	бук, бор (насаж.)
•	Тисова река	река	500–700	север	бук; надолу по течението – бук, дъб, габър
•	Тисов рът (рид)	местност	620–670	североизток	бук, габър
•	Елова поляна	местност	570–645	север	габър
•	Елов чукар	възвишение	560–590	–	габър, дъб
•	Боровец	местност	850–870	север	бук
•	Боровец	местност	760–810	югозапад	бук, габър
•	Боровец	връх	948	–	бук, габър
•	Елова чука	връх	1137	–	бук
•	Трите ели	дол, непостоянен поток, ляв приток на р. Черна	651–750	изток	бук, габър
•	Трите ели	местност	825–850	югоизток	бук, габър
•	Елата	местност, билна заравненост	760–793	–	бук, дъб
•	Илаков рът**	село	400-460	северозапад (основно)	в района на селото – дъб

Табл. 1. Географски обекти, чиито названия са свързани с иглолистна растителност

* Номерацията отговаря на тази от фиг. 1.

** На фиг. 1 е дадено с название, а не като номер.

Фиг. 1. Местоположение на географските обекти

Означения: 1 – Елова могила; 2 – Боров дол; 3 – Боров рът; 4 – Илака; 5 – Елов чукар; 6 – Тисова река; 7 – Тисов рът (рид); 8 – Елова поляна; 9 – Елов чукар; 10 – Боровец – местност; 11 – Боровец – местност; 12 – Боровец – връх; 13 – Елова чука; 14 – Трите ели – дол; 15 – Трите ели – местност; 16 – Елата.

Въпреки тези уточнения представените данни дават основание да бъдат изведени някои заключения.

На една сравнително малка територия от около 300 km² наличието на толкова на брой топоними с общ произход не може да е случайно. На представената карта се вижда, че мнозинството от обектите наистина оформят ивица по северния макросклон на Елено-Твърдишка планина.

Прави впечатление разнообразието от географски обекти – върхове, местности, единични възвишения, река, долове. Сравнително разнообразна е и експозицията на обектите. Това говори, че иглолистните явно са били разпространени на големи площи, а не като единични малки петна.

Като цяло почти всички посочени обекти попадат в хипсометричния диапазон от 650 до 850 m. Изключения представляват село Илаков рът (400–460 m) и върховете Боровец (948 m) и Елова чука (1137 m). Ако се съгласим с наложеното мнение за произхода на името на селото, то вероятно там еловата гора е била във вид на отделен участък, а не като част от общата ивица. Най-вероятно това се отнася и за височината Елова могила (№1 на фиг. 1 и табл. 1). Надморската височина на Илаков рът е съизмерима с тази на споменатата запазена естествена елова гора в Котленска планина (450–550 m).

Названията Тисова река и Тисов рът показват, че в миналото тук като представител на иглолистните е бил разпространен и тисът (*Taxus baccata*) – един рядък за нашата страна вид, който е включен в Червената книга. На

запад, в Защитената местност „Тисово находище” на територията на Природен парк „Българка”, където е едно от най-големите находища на вида на Балканския полуостров, той формира втори дървесен етаж под бука, а в подлеса участва лавровишната (*Prunus laurocerasus*) [Петров, Г., Петрова, М. 2013, с. 366–382]. Възможно е и в разглеждания район в миналото да са били формирани подобни комплекси, но инвазивното поведение на бука и човешката намеса да са довели до изчезването на тиса.

Големият брой топоними показва, че допреди 200–300 години Елено-Твърдишка планина е била естествен ареал на иглолистни видове и вероятно те са формирали не много широка, но добре изразена иглолистна ивица. Това идва в подкрепа на становището на Б. Стефанов относно доскорощното (от историко-географска гледна точка) на иглолистен пояс и за решаващата роля на човешкото въздействие за разкъсването на иглолистния пояс в нашите планини. От друга страна означава, че трябва да се отхвърли мнението на Сл. Петров и Л. Филипова, че дори някога да е съществувал пояс от иглолистни в Средна Стара планина, то това не е било в историческо време и че човешката намеса няма отношение към неговото изчезване.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Балтаков, Г., Кендерова, Р. 2003 – Г. Балтаков, Р. Кендерова. Кватернерна палеогеография. Варна, Малео-63, 2003. [Baltakov, G., Kenderova, R. Kvaternerna paleogeografiya. Varna, Maleo-63, 2003.]

Бобчев, С. 1938 – С. Бобчев. Еленско през време на турското владичество. – В: Еленски сборник, кн. II, София, 1938. [Bobchev, S. Elensko prez vreme na turskoto vladichество. – V: Elenski sbornik, kn. II, Sofia, 1938.]

Велчев, А., Пенин, Р. 1997 – А. Велчев, Р. Пенин. Развитие и изменение на горската растителност в Берковска планина през последното столетие. Год. на СУ, Геол.-геогр. фак., 88, 2, 1997. [Velchev, A., Penin, R. Razvitie i izmenenie na gorskata rastitelnost v Berkovska planina prez posledното stolietie. Godishnik. na SU, Geologo-geografski fakultet, vol. 88, 2, 1997.]

Йорданов, Д. 1924 – Д. Йорданов. Върху фитогеографията на Западна Стара планина. Год. на СУ, Физ.-мат. фак., 1, 20, 1924. [Yordanov, D. Varhu fitogeografiyata na Zapadna Stara planina. Godishnik na SU, Fiziko-matematicheski fakultet, 1, 20, 1924.]

Пановска, Х. 1993 – Хр. Пановска. Палеоекологични изследвания в някои планини в Югозападна България. Автореферат. София, 1993. [Panovska, H. Paleoeologichni izsledvaniya v nyakoi planini v Yugozapadna Balgariya. Avtoreferat. Sofia, 1993.]

Петров, Г., Петрова, М. 2013 – Г. Петров, М. Петрова. Ландшафтно-геофизични особености на природен парк „Българка”. Сб. „България, българите и Европа – мит, история, съвремие”. том VI, В. Търново, 2013, 366–382. (на електронен носител) [Petrov, G., Petrova, M. Landshaftno-geofizichni osobenosti na prirodnen park „Balgarka”. Sb. „Balgariya, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie”. vol. VI, V. Tarnovo, 2013.]

Петров, С., Филипова, Л., Дражева, Ц. 1968 – Сл. Петров, Л. Филипова, Ц. Дражева. Принос към историята на растителната покривка на България по данни от спорово-

поленови анализи. I. Поленови спектри от Западна Стара планина. Изв. на Ботан. инст. на БАН, 18, 1968. [Petrov, Sl. Filipova, L., Drazheva, Ts. Prinos kam istoriyata na rastitelnata pokrivka na Balgariya po dannii ot sporovo-polenovi analizi. I. Polenovi spektri ot Zapadna Stara planina. Izv. na Botan. inst. na BAN, 18, 1968.]

Петров, С., Филипова, Л. 1974 – Сл. Петров, Л. Филипова. Принос към историята на растителната покривка на България по данни от спорово-поленови анализи. II. Спорово-поленови спектри от Златишко-Тетевенска планина. Изв. на Ботан. инст., 25, 1974. [Sl. Petrov, L. Filipova. Prinos kam istoriyata na rastitelnata pokrivka na Balgariya po dannii ot sporovo-polenovi analizi. II. Sporovo-polenovi spektri ot Zlatishko-Tetevenska planina. Izv. na Botanicheski institut, 25, 1974.]

Станев, Х. 2005 – Хр. Станев. Книга за Еленския край. Историко-демографски очерк за населението и селищата. В. Търново, Астарта, 2005. [Stanev, Hr. Kniga za Elenskiy kray. Istoriko-demografski ocherk za naselenieto i selishtata. V. Tarnovo, Astarta, 2005.]

Стефанов, Б. 1946 – Б. Стефанов. Екологически основи на горското стопанство в България. Земеделска наука, т. I, кн. 1, 1946. [Stefanov, B. Ekologicheski osnovi na gorskoto stopanstvo v Balgariya. Zemedelska nauka, vol. I, issue 1, 1946.]

Стефанов, Б. 1951 – Б. Стефанов. За състоянието на нашата лесовъдна наука и критика. София, 1951. [Stefanov, V. Za sastoyaniето na nashata lesovodna nauka i kritika. Sofia, 1951.]

Стоянов, Н. 1950 – Н. Стоянов. Учебник по растителна география. Основи на растителната география. Растителна география на Балканския полуостров и България. София, Наука и изкуство, 1950. [Stoyanov, N. Uchebnik po rastitelna geografiya. Osnovi na rastitelnata geografiya. Rastitelna geografiya na Balkanskiya poluostrov i Balgariya. Sofia, Nauka i izkustvo, 1950.]

Чернявски, П., Везев, Л. 1952 – П. Чернявски, Л. Везев. Към характеристиката на пасищата в планинския пояс на Рибаришкия район. Науч. трудове на ЦНИИ за Горско Стопанство, 1, София, Земиздат, 1952. [Chernyavski, P., Vezev, L. Kam harakteristikata na pasishtata v planinskiya poayas na Ribarishkiya rayon. Nauch. trudove na TsNII za Gorsko Stopanstvo, 1, Sofia, Zemizdat, 1952.]

Filipovitch, L., Petrova, M. 1995 – L. Filipovitch, M. Petrova. Palynological data on the distribution of coniferous belt in the Central Stara Planina during the Holocene. Phytologia Balcanica, vol. 1, 2, 1995.

Filipovitch, L., Stefanova, I., Lazarova, M., Petrova, M. 1997 – L. Filipovitch, I. Stefanova, M. Lazarova, M. Petrova. Holocene vegetation in Stara Planina (the Balkan Range). I. Phytologia Balcanica, vol. 3, 2–3, 1997.

Filipovitch, L., Stefanova, I., Lazarova, M., Petrova, M. 1998 – L. Filipovitch, I. Stefanova, M. Lazarova, M. Petrova. Holocene vegetation in Stara Planina (the Balkan Range). II. Vegetational development and changes in the vertical distribution of forests. Phytologia Balcanica, vol. 4, 1–2, 1998.